

שינויים במסלול השירות הצבאי בנח"ל של חברים בגרעיני תנועות הנוער מראשית שנות השמונים

שלומית קרן

מבוא

פרק זה עוסק בשינויים במסלול השירות הצבאי בנח"ל של חברים בגרעיני תנועות הנוער בתקופה שבין ראשית שנות השמונים של המאה ה-20 לסוף העשור הראשון של שנות האלפיים. הפרק מנסה לעמוד על הגורמים והכוחות בחברה הישראלית שהשפיעו על שינויים אלה.

בחוק שירות ביטחון, התש"ט-1949 נקבע בסעיף 6(ו) כי "שנים עשר החדשים הראשונים לשירותו הסדיר של גבר ושנים עשר חדשי השירות הסדיר של אשה יוקדשו בעיקרם, אחרי אימון צבאי ראשוני, להכשרה חקלאית". עם זאת, באותו הסעיף מתירים לשר הביטחון לשחרר חיילים הזקוקים להכשרה מקצועית ארוכה-כמו למשל כאלה המשרתים בחילות דוגמת חיל הים וחיל האוויר- מחובת ההכשרה החקלאית. סעיף 6(ז) קובע כי "שר הביטחון יתקין תקנות שתכליתן לשמור, תוך כדי ביצוע סעיף זה, על שלמותם של גרעינים התישבותיים". במהלך השנים חובת ההכשרה החקלאית שנקבעה בחוק, הפכה ישימה ורלוונטית בעיקר לחברים בגרעינים של בוגרי תנועות הנוער. עבור חברי הגרעינים האלה נבנה מסלול שירות ייחודי, נח"ל (נוער חלוצי לוחם), אשר כָּלל פרקי שירות צבאי ופרקי שירות אזרחי. שינויים ותיקונים בחוק שירות הביטחון אשר נערכו בשנים שלאחר מכן, הותירו על כנם את שני הסעיפים בחוק הקובעים את אופן מילוי חובת השירות הצבאי (של בוגרי תנועות הנוער החברים בגרעינים) במסלול הנח"ל: מתן אפשרות לשלב תקופת שירות אזרחית במהלך תקופת השירות הצבאי ושמירה על שלמותם של גרעיני התנועות.

מקורם של סעיפים אלה בחוק שירות הביטחון הוא בשנים שקדמו להקמת מדינת ישראל, והם מבטאים את מעמדן המיוחד של תנועות הנוער החלוציות בתקופת היישוב והמאבק להקמת המדינה. מאז התגייסותן לפלמ"ח של הכשרות גרעיני תנועות הנוער הן השכילו לשמר את דרכן האידיאולוגית ואת המבנה הארגוני שלהן תוך כדי השירות הצבאי. בשנת 1944 נחתם "הסכם ההכשרות" אשר הסדיר את שירותם בפלמ"ח של חברי הכשרות תנועות הנוער. הסכם זה

קבע את המתכונת שכל ההסכמים הבאים בנושא זה התבססו עליה. הוא עסק בסוגיית האיזון שבין עבודה לבין אימונים וחילק את תקופת השירות לפרקי זמן: בחלק מהם חברי ההכשרה עוסקים בפעילות צבאית, וחלק מהם מוקדש לעבודה חקלאית.

סעיפי החוק מקנים מעמד מיוחד לשר הביטחון ולמי מטעמו בנושא המשרתים בנח"ל. במשרד הביטחון הוקם אגף הנוער והנח"ל, אגף אשר מטפל בגרעינים של בוגרי תנועות הנוער וכולל נציגים של התנועות המיישבות, תנועות הנוער וגופים נוספים. במהלך השנים התבסס מנגנון תיאום בין גופי הצבא לבין הגוף האזרחי הזה, והוא שהסדיר את הנושאים הכרוכים בשירותם של גרעיני תנועות הנוער. למן הימים הראשונים להקמתו של הנח"ל התגלעו חיכוכים רבים בין הרשות הצבאית לרשות האזרחית (קורן, 1997). מלחמות "המגל והחרב" (כך כונו החיכוכים הללו) שיקפו לא אחת הלכי רוח בחברה הישראלית, כמו גם שינויים חברתיים וכלכליים שהתחוללו בה במהלך השנים.

תנועות הנוער והקמת המדינה

הקמת המדינה ובניין הצבא חייבו את תנועות הנוער למצוא דרך להשתלב במדינה הריבונית בלי לאבד את זהותן ומעמדן. הן שאפו למצוא את מקומן במערך הצבאי ולהשתלב בו באופן שיבטיח את המשך דרכן החלוצית. שאיפה זו הוצגה בדיונים ובכינוסים של התנועות ובמגעייהן עם נציגי ההתיישבות והצבא. מאז הקמתן תפסו תנועות הנוער את עצמן כמסגרת חינוכית הבונה את האדם ומכשירה אותו למימוש מטרותיה של החברה. הן ראו באידאולוגיה הציונית-חלוצית את הבסיס לקיומן והטילו על עצמן תפקיד מוגדר במאמץ הלאומי לבניין הארץ: הגשמת החלוציות בדרך ההתיישבות הקיבוצית. תנועות הנוער הזדהו עם מערכת הערכים היישובית, ומטרותיהן תאמו את צורכי החברה ויעדיה. ההגנה על היישוב, המאבק להקמת המדינה, מלחמת העצמאות והשירות הצבאי היו חלק מן ההווה החלוצית, ולכן ההשתתפות בהם היוותה דרך חיים עבור תנועות הנוער. יישום היעדים החברתיים והפוליטיים שלהן אפשר לתנועות לקבוע את דפוס הפעילות והמבנה המוסדי אשר ישרתו בצורה הטובה ביותר את הגשמת יעדיהן. עד מהרה התברר להן כי הדבר לא יתאפשר במסגרת הצבאית. כבר בפלמ"ח בוגרי תנועות הנוער נדרשו להתמודד עם סוגיית ההשתלבות במסגרת מחייבת: לא תמיד תביעות הארגון הצבאי (הפלמ"ח) עלו בקנה אחד עם מאפיינים תנועתיים דוגמת עליונות המרות התנועתית, הכשרה של חברי

התנועה להמשך היישום של יעדי ההגשמה, הוויתור שלהם על בחירה במסלולי קידום אישיים, הגיבוש החברתי, השוויון בין המינים והיכולת לשמר את מערך ההדרכה בתנועות (פז, 2016; קרן, 1991).

במהלך מלחמת העצמאות הנהגות התנועות פעלו במשותף להכרה של הגופים הממלכתיים בכך שההתיישבות החלוצית היא חלק אינטגרלי מהמאבק הצבאי. הן טענו כי יישוב הארץ הוא יסוד הקיום הביטחוני. לשם כך נדרש תהליך ארוך של הכנה וחינוך, שהצבא אינו יכול לכפות באמצעות צו (בדומה לצו גיוס לצבא). הזיקות הפוליטיות של תנועות הנוער ומעמדן בחברה היישובית (הן נתפסו כאלטיטה המזוהה עם הערכים הלאומיים) אפשרו את הקמת הנח"ל והבטיחו את המשך קיומן ודרכן החינוכית באמצעות חקיקה והסדרים ממלכתיים למיניהם.

כפי שצוין לעיל, בחוק שירות ביטחון, התש"ט-1949 ניתנה לשר הביטחון הסמכות ליישם את הסעיפים בנושא ההכשרה החקלאית של החיילים. הצורך בתיאום עם אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון הציב בפני הצבא מגבלות, ואלו נתפסו כדרישות חיצוניות המכבידות על מהלך השירות הצבאי. בגרעיני תנועות הנוער שהתגייסו לנח"ל, היו צעירים בעלי כושר קרבי. צעירים אלה שירתו בגדודי חיל רגלים, ומדי כמה חודשים נקטעה הכשרתם המקצועית הצבאית כדי למלא את הפרק האזרחי בשירותם. בפרק הזה התאחדו הלוחמים שוב עם שאר חברי הגרעין, כלומר עם הבנים שלא היו מיועדים לשירות קרבי ועם הבנות. רשויות הצבא גילו מורת רוח לנוכח אי-יכולתן לנצל את כישוריו של נוער איכותי בעל כושר קרבי ולשלוח אותו לתפקידי פיקוד ולחימה המצריכים תהליך רצוף של אימונים. בהתאם להסכמים נאלץ הצבא להסתפק בשליחת אחוז קטן מחברי הגרעין שהיו בעלי כושר קרבי לתפקידי פיקוד. אין זה מפליא אפוא שבמהלך כל השנים ניסו הגורמים הצבאיים להגדיל את חלקו של השירות הצבאי של לוחמי הנח"ל אל מול פרק השירות האזרחי שלהם.

גם עבור הלוחמים השילוב בין פעילות צבאית לפעילות אזרחית לא היה פשוט. אי-ההתאמה בין התרבות הצבאית לבין תרבות תנועות הנוער (האחרונה ראתה בגיבוש החברתי-קבוצתי יעד מהותי גם בתקופת השירות בצבא) גרמה לכך שללוחמי הנח"ל היה דימוי בעייתי. אף שגדודי הנח"ל הקרביים היו חלק מן המערך הלוחם של צה"ל, רבים כינו את לוחמי הנח"ל - ולא תמיד בחיבה - "נח"ל עגבניות", "של"ת בבל"ת" ואפילו "משתמטים".

חטיבת הנח"ל

בתחילת שנות השמונים חל שינוי דרמטי במבנה ובארגון של הנח"ל. ביולי 1982 הוקמה חטיבת הנח"ל: הגדודים שעד אז היו נתונים למרותם של פיקודים מרחביים, כונסו לחטיבה אחת אשר בהמשך הוכפפה לפיקוד המרכז. הסיבה העיקרית להקמת החטיבה הייתה המחסור בחטיבות חי"ר סדירות במהלך מלחמת לבנון הראשונה. בשנים אשר צה"ל שהה בלבנון, פיקוד הנח"ל פעל באינטנסיביות לכך שחטיבת הנח"ל תהיה חטיבת חי"ר הדומה בכול - מבנית ומקצועית - לחטיבות החי"ר האחרות ואכן, הקמת החטיבה חיזקה את תודעת החיילות בקרב המתגייסים לנח"ל. בחטיבה הוקמו יחידות מקצועיות דוגמת הפלנ"ט (פלוגה נגד טנקים) והפלחה"ן (פלוגת חבלה והנדסה). בשנת 1986 הוחלט להקים פלוגות רצף, כלומר פלוגות שהחיילים בהן משרתים שירות רצוף האורך שנה וחצי וכולל טירונות, אימון מתקדם ותעסוקה מבצעית. בחטיבה נבנתה בהדרגה תרבות צבאית מקצועית שהתאפיינה במספר רב יותר של אימונים ובהקפדה גדולה יותר על משמעת וסדר. הקמת פלוגות הרצף חיזקה את הפן המקצועי הצבאי בשירותם של חיילי הנח"ל.

גם לאחר הקמת החטיבה המשיכו להישמע בצבא טענות נגד הנח"ל. רבים בצבא סברו כי מסלול השירות בנח"ל מאפשר לחיילים לא לחזור לשירות קרבי אחרי תקופת השירות האזרחי שלהם. הצבא גם לא אהב את העובדה שהפעילות האזרחית מנעה מחיילים להגיע לתפקידי פיקוד ולמגוון של מקצועות קרביים, וזאת אף כי הם מסוגלים ואולי אף מעוניינים לעשות זאת. אולם הקמת החטיבה סייעה לשפר את הדימוי הצבאי הירוד של חיילי הנח"ל, והדבר תרם רבות לצירופם של מתגייסים שהיו מעוניינים בשירות צבאי משמעותי. מאמצים רבים הושקעו בעיצוב זהותה של החטיבה ובגיבוש דימויה הקרבי. דימוי זה התחזק בעת ההתמודדות עם המציאות הביטחונית הקשה ששררה בשנות השמונים, התמודדות אשר שיפרה את רמתם המקצועית של חיילי החטיבה ואת איכות תוכניות האימונים. אמצעי נוסף לחיזוק הדימוי הקרבי של החטיבה היה שימוש בסמלים ובטקסים: החטיבה פעלה לכך שסגל הפיקוד בה יצמח מתוך לוחמיה, וביולי 1987 הוענקה ללוחמי החטיבה בעצרת חגיגית בקריית שמונה (עצרת הצדעה של החטיבה לתושבי הצפון) כומתה ייחודית שצבעה ירוק בהיר.

בשנת 1990 צורף לחטיבה גדוד 50, גדוד הנח"ל המוצנח שעד אז השתייך לחטיבת הצנחנים ואשר מאז הקמתו בשנות החמישים הייתה לו מורשת קרב מפוארת. בנובמבר 2000 הוקמה פלוגה מעורבת של בנים בני גרעין ובנות

מתנדבות לשירות קרבי שהופקדה על שמירת הגבול עם מצרים. בפברואר 2004 אוחדו שלוש פלוגות כאלו ליצירת גדוד קרקל. לשני הגדודים הללו, גדוד 50 וגדוד קרקל, נשלחו חברי גרעיני הנח"ל. מורשת העבר החלוצי התבטאה בהם בערבי גרעין, או בהזמנת כל חברי הגרעין לטקס סיום מסלול. אולם מטבע הדברים לוחות הזמנים והאינטנסיביות של משימות התעסוקה המבצעית הביאו להתרחקות ממאפייני העבר. בשנת 1993 הופסקה סופית אחת ממסורות הנח"ל הידועות: הטירונות המשותפת לבנים ולבנות במחנה 80. כמו כן הופסקה המסורת של מסדר סיום משותף לבנים ולבנות. בהמשך בוטל קורס הצניחה ללוחמי גדוד 50, קורס שהיווה סמל תדמיתי עבור גרעיני הנח"ל. למהלכים הללו התנגדו התנועות הקיבוציות, תנועת בני המושבים ותנועות הנוער, אך התנגדותם זו הייתה בגדר קרב מאסף.

המאמצים לבנות את החטיבה ולחזק את מעמדה כיחידה לוחמת סבלו במהלך שנות השמונים מפגיעות קשות. בספטמבר 1982 נשבו בלבנון שמונה לוחמים של הנח"ל, ועבור שחרורם שולם מחיר כבד: שחרור אסירים ביטחוניים רבים בשתי עסקאות של חילופי שבויים. בנובמבר 1987 היה "ליל הגלשונים": מחבל חדר משטח לבנון לתוך מאהל צבאי של חיילי הנח"ל ממזרח לקריית שמונה והרג שישה חיילים. שני המקרים האלה פגעו קשות בחטיבה ובתדמיתה. בשנות השמונים והתשעים גם חל דלדול משמעותי במספר המתגייסים לגרעיני הנח"ל מקרב תנועות הנוער. על מנת להתגבר על המחסור בכוח אדם ולבנות את החטיבה ככוח קרבי אטרקטיבי, ב-1990 ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון (המופקד על הנח"ל לפי חוק הקמתו) נאלץ להסכים לדרישת צה"ל להתחיל בגיוס לוחמים לחטיבה מן הגיוס הכלל-צה"לי. מאז ואילך אופן הגיוס הזה של לוחמים לנח"ל היה לנורמה.

במהלך העשורים הבאים נותק הקשר בין החטיבה הצבאית לבין רכיביו האזרחיים של הנח"ל. ייתכן כי הדבר היה בלתי-נמנע בשל הקושי לשלב בחטיבה צבאית בין מסלול צבאי משמעותי לבין שירות אזרחי של כאלה (בנים ובנות) שמלכתחילה אינם מיועדים לשירות קרבי. אולם דומה כי ניתוק הקשר נבע גם מתהליכים רחבים יותר: תהליך בניין החטיבה התחולל בתקופה של שינויים בחברה הישראלית - בכל אחד מן הגופים שהקימו את הנח"ל מלכתחילה, קרי תנועות הנוער והתנועות הקיבוציות, חלו תמורות פוליטיות, כלכליות ורעיוניות אשר שינו אותם מן היסוד והשפיעו על מסגרת הנח"ל.

המאחזים

במהלך שנות השמונים התנועות המיישבות המשיכו להתנגד למהלכים שניסו להגביר את עליונות החלק הצבאי במסלול הנח"ל, אך הן איבדו את כוחן לפתח את החלק האזרחי-חלוצי של הנח"ל. הצטרבות של גורמים הביאה לכך: המשבר הכלכלי הקשה בקיבוצים, הירידה המשמעותית בכוחן הפוליטי של התנועות המיישבות, ובד בבד הירידה בכוח המשיכה של ההגשמה החלוצית עבור חברי וחברות תנועות הנוער.

מאז 1967, ובעיקר מאז המהפך הפוליטי ועליית הליכוד לשלטון ב-1977, נעשה שימוש בחיילי הנח"ל להקמת היאחזויות ומאחזים בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. המאחזים היו משלטים צבאיים שנועדו לצורכי ביטחון והיוו תשתית להקמת יישובים אזרחיים עם סיום ישיבת גרעין הנח"ל במקום. פעמים רבות הוקמו מאחזים ללא שיתוף עם התנועות המיישבות. כך למשל בדיון שנערך בפברואר 1976 באגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, טענו נציגי התנועות כי אין קשר בין המאחזים לביןן ו"מדובר בשירות צבאי בלבד". הקמת המאחזים והפנייתם של חיילי הנח"ל אליהם, טענו, "אינו בתנ"ך של הנח"ל" (א"צ 18-1687/85).

בראשית שנות השמונים גברה התנופה של הקמת מאחזים. בשנת 1983 הכריז שר הביטחון אריאל שרון על הקמת 14 מאחזי נח"ל ביהודה ושומרון ובבקעת הירדן, וזאת על מנת להכשיר את הקרקע להקמת יישובים עירוניים או קהילתיים. אורי בר-און, עוזרו של שר הביטחון לענייני התיישבות, טען בינואר 1983 כי מיקום המאחזים נקבע לפי תוכניות התיישבות אסטרטגיות. בר-און הוסיף כי הקמת המאחזים כוללת הפקעת אדמות לצורכי ציבור, כמו למשל סלילת דרכי גישה למאחזים (במחנה נח"ל, ינואר 1983). דבריו עוררו התנגדות של התק"ם ושל "השומר הצעיר" אשר רוב גרעיני ההתיישבות יצאו מתוכן. התנועות הקיבוציות דרשו בתוקף להוציא את גרעיניהן מן המאחזים, שכן ישיבתם שם נוגדת את עקרונות התנועות ואת החינוך שהוענק לחבריהן (במחנה נח"ל, נובמבר 1983). כך למשל טענו אנשי התנועות כי חניכי המחנות העולים אשר ישבו במאחז מעלה לבונה שממערב לשילה, התלוננו על קונפליקט מצפוני בין הצורך למלא את הוראות הצבא לבין הערכים שהונחלו להם בתנועה. בשל הקונפליקט הזה הם אינם מוכנים לעשות דבר לפיתוחו העתידי של המקום, כמו למשל טיפוח הנוי וחזות המאחז (במחנה נח"ל, דצמבר 1983). עם הזמן אי-ההסכמות בין הגופים המיישבים לבין ממשלות ישראל בנושא מדיניות ההתיישבות גברו והקצינו.

ביום העצמאות ה-35 למדינת ישראל אוזרח מאחז הר ברכה הסמוך לשכם. כשהדבר נודע לציבור, הוויכוח בין הממשלה לתנועות הקיבוציות בנושא מדיניות ההתיישבות עלה מדרגה ועורר דיון ציבורי. שר הבינוי והשיכון דוד לוי אמר בתוכנית "מוקד" כי על מנת למנוע התכתשות נמנע ממנו לנאום בפני קהל של אלפים מכל גוני הקשת הפוליטית, קהל שהמתין לו במאחז בגשם סוחף. הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי הזהיר מפני פוליטיזציה של הנח"ל וטען כי זו מסכנת את כל ההתיישבות החלוצית. נשיא המדינה יצחק נבון הביע הסתייגות מעיתי האזרח, וסיעת המערך דרשה לקיים דיון בנושא זה במליאת הכנסת (במחנה נח"ל, מאי 1983).

שנה לאחר מכן, ביום העצמאות ה-36 למדינת ישראל, הוענק לנח"ל פרס ישראל על תרומה מיוחדת לעם ולמדינה. בנימוקי ועדת השופטים נאמר כי הפרס מוענק לנח"ל על תרומתו לביטחון, למיזוג גלויות, להתיישבות וליישום ערכי הציונות והיהדות. היו שראו בנימוקים האלה לפרס את סופו של הרעיון כי הנח"ל הוא מסגרת אידאולוגית בלעדית להתיישבות חלוצית (קורן, 1997). בשנים שלאחר מכן כל מאורע אשר הנח"ל היה מעורב בו, בין אם קבלת פרס ובין אם מחדל דוגמת ליל הגלשונים, עורר ויכוחים בנושא מהותו והצדקת קיומו של החיל - ויכוחים בעיתונות, במליאת הכנסת, בוועדת החוץ והביטחון, בפורומים ציבוריים למיניהם. לאחר הענקת פרס ישראל לנח"ל נדרש שר הביטחון משה ארנס לסוגיית הוויכוח בין התנועות המיישבות לבין מערכת הביטחון בנושא המאחזים. שר הביטחון הדגיש כי התנועות ההתיישבותיות קיבלו את הכלל, כלל אשר לא יכולה להיות סטייה ממנו, שכל עוד הנח"לאים משרתים בצה"ל הם חייבים לפעול לפי פקודות הצבא. הנח"ל, אמר ארנס, הוא אמצעי ליישום מדיניות לאומית. מפקד הנח"ל, תא"ל אמנון אשכול, טען בהקשר הזה כי הנח"ל אינו עוסק בפוליטיקה. בריאיון עימו אמר כי כל מי שתקף את המערכת הצבאית (כלומר תנועות הנוער והתנועות המיישבות), יצא מתוך נקודת הנחה "שהנח"ל הוא אחוזתו הקטנה, מגרש המשחקים הבלעדי שלו. בזה הוא טועה: זאת יחידה צבאית שמופעלת על ידי המטה הכללי, וההנחיות לביצוע ניתנות על ידי הממשלה" (במחנה נח"ל, מאי 1984).

סוגיית כפיפותם של גרעיני הנח"ל בתקופת שירותם האזרחי (כפיפות לצה"ל או לגופים האזרחיים) לא ירדה מהכותרות בשנים הבאות. בשנת 1986 נוסח מחדש חוק שירות הביטחון משנת 1949, וגם בו הופיעו שני הסעיפים אשר מבטיחים את המשך קיומו של מסלול הנח"ל. בסעיף 21 נוספה על ההכשרה

החקלאית האפשרות ל"הכשרה חלוצית אחרת", תוספת הפותחת כיוונים חדשים לתקופת השירות האזרחי. בסעיף 22 נקבע כי חובתו של שר הביטחון היא לשמור על "שלמותם של גרעינים התיישבותיים".

המשבר בשנות התשעים

חוסר שביעות הרצון של התנועות המיישבות בנושא המאחזים לא נבע מסיבות פוליטיות בלבד. אם בראשית שנות השמונים למעלה מ-2,500 בני נוער התגייסו לנח"ל, הרי בשנים הבאות מספר זה צנח בצורה קיצונית (ירידה של כ-20% מדי שנה). יתרה מזאת, רק בודדים מהמתגייסים לנח"ל הצטרפו לקיבוצים לאחר שירותם הצבאי. באגף הנוער והנח"ל החלו בפעילות להבטחת המשך קיומה של המסגרת. באגף הוקם מדור לייעוץ ארגוני לצורך ניתוח המצב והצעת פתרונות, והוקמה גם יחידת הסברה. החלה פעילות להקמת גרעינים של בוגרי בית ספר תיכון שאינם חברי תנועות נוער. האגף פנה לקיבוצים וביקש מהם לקלוט תמורת תשלום את הגרעינים האלה לצורך גיבושם. אולם ניסיונות אלה לא צלחו, והנשירה במספר המתגייסים לנח"ל נמשכה.

המשבר בשנות התשעים הביא לגל של דיונים ולשטף של הכרזות פומביות. הצעות לשינויי מסלול השירות במבנה ובתוכן עלו ושוב ושוב בדיונים בין מזכירי הקיבוצים, בהצהרות של דמויות בולטות בציבוריות הישראלית שבעבר קיימו קשרים עם הנח"ל כן הלאה. כך למשל חבר הכנסת רפאל איתן, הרמטכ"ל לשעבר, קבע כי פג תוקפה של החלוציות. לדבריו, באופן תפקודו הנוכחי של הנח"ל אין לו עוד מקום. לעומת זאת חבר הכנסת דדי צוקר טען כי הצבא אינו רק מכשיר ליצירת לוחמים, אלא גם ארגון בעל מטרות חברתיות. לפיכך, אמר צוקר, לנח"ל יש תפקיד חשוב (קורן, 1997, עמ' 158-167). מפקד חטיבת הצנחנים, הנח"ל"אי לשעבר משה יעלון, פנה אל התנועה הקיבוצית בקריאה לפרק את הנח"ל. "אין זה מתפקידו של הצבא לעסוק בעידוד ההתיישבות", אמר יעלון (הדף הירוק, יולי 1991).

לקראת אמצע שנות התשעים התנועה הקיבוצית נאלצה להכיר בכך שהקיבוץ אינו מהווה עוד יעד אטרקטיבי עבור הנוער, ואילו הקיבוצים מתקשים לתמוך בגרעיני הנח"ל. באוגוסט 1994 היחידה לתכנון תנועותי בתק"ם הקימה כמה צוותים לבדיקת מצבה של התנועה הקיבוצית, לרבות צוות לבדיקת המצב של תנועות הנוער והנח"ל. בחודשי הקיץ והסתיו של שנת 1994 נאספו חוות דעת ונערכו דיונים נוקבים בהשתתפות פעילים מרכזיים בתנועות הנוער, מרפזי

הכשרות, חברי קיבוצים וראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון. התהליך התאפיין בחשבון נפש אידאולוגי, בניתוח מעשי של מצב תנועת העבודה והחברה הישראלית ובבחינת מקומן ותפקידן של תנועות הנוער ומסגרת הנח"ל בהקשרים האלה. תהליך הבחינה העלה אל מעל לפני השטח מאבקי כוחות ואי-הסכמות בין הגופים אשר במהלך עשרות השנים שמאז הקמת הנח"ל נאלצו לשתף פעולה. כך למשל מדור פסיכולוגיה במפקדת פיקוד הנח"ל טען כי הגרעינים של בוגרי תנועות הנוער, קבוצה שהעיסוק בה מהווה רק חלק קטן מפעילות הנח"ל, הם אלה אשר מקנים משמעות לכל המערכת. המערכת עצמה, נטען במדור פסיכולוגיה, היא בבחינת "מרינטה שנשלטת ללא תזמון: המוח לא שולט במפעילים, כל תת יחידה תופסת את עצמה בתחתית סולם העדיפויות, הארגון מצוי במשבר זהות המלווה בתחושה של חוסר אונים ומעט יכולת לפעולה רציונלית". עוד הוסיפו באותו הניתוח כי הנח"ל הוא "גוף שלא הסתגל לשינויים שהתרחשו בסביבה, וככזה עובד במנותק מהמטרה ומצוי בקשרים לא אפקטיביים עם יחידות כפופות וממונים. מערך רובאי 02 צורף לנח"ל (ביטוי לבעיית הזהות וגורם מחזק לבעיה). [זהו] ארגון אוטיסטי ללא מטרות שקיומו בסכנה, אך קיים בו רצון חזק להישרדות" (ארכיון התק"ם, יד טבנקין, חטיבה 4, מכל 304, תיק 11).

ב-16 באוקטובר 1994 הגיש צוות הבדיקה את מסקנותיו. התנועה הקיבוצית, נכתב במסמך המסכם, ראתה כל השנים בתנועות הנוער ובגרעינים של בוגרי התנועות כאלה החולקים עימה ערכי יסוד: שוויון חברתי, טיפוח תרבות עברית וציונית, ניסיון להשפיע על החברה. כמו כן היא ראתה בהם מאגר כוח אדם להשלמת כוח האדם בתנועה הקיבוצית. אולם לנוכח התרופפות הקשר (הרעיוני והמעשי כאחד) בינה לבין תנועות הנוער תפסיק התנועה הקיבוצית את קשריה עימן במישור המעשי, ובד בבד תמשיך לקיים עימן שיח רעיוני ולחפש דרכי קשר חדשות. עוד נכתב כי מסלול הנח"ל - מסלול אשר נועד לשמר את גרעיני תנועות הנוער - אינו עונה עוד על צורכי התנועות המיישבות, והן אינן יכולות לשאת בעול של טיפוח גרעינים להגשמה ושל אֶזרוח היאחזויות ומאחזים. צוות הבדיקה קבע כי ההיאחזויות מהוות נטל כלכלי, חברתי ופוליטי על התנועות המיישבות, ורק מעטים פונים להתיישבות לאחר השחרור מהצבא. עוד נכתב שהנח"ל משרת עדיין את הצרכים של תנועות הנוער, ולכן הן אלו אשר צריכות להגדיר מחדש את מטרותיו (שם). אולם אף שלכאורה בכך הסתיים הפרק של מעורבות התנועות המיישבות, הן המשיכו לגלות עניין בנח"ל בהיותן אחד הגופים השולחים את גרעיניהם לשירות צבאי בו.

בשנת 1995 התקיימו ארבע ישיבות בנושא הנח"ל בוועדת משנה המשותפת לוועדת החוץ והביטחון ולוועדת החינוך של הכנסת. בפני הוועדה הופיעו ראש אגף הנוער והנח"ל, מפקד פיקוד הנח"ל, ראשי תנועות הנוער ונציגי מחלקות ההתיישבות בתנועות הקיבוציות. מסקנות הוועדה הוגשו לראש הממשלה ושר הביטחון ב-12 ביוני 1995, ועיקרן היה קריאה ברורה לביטול פרויקט הנח"ל. בלשון קשה וביקורתית יצאה הוועדה נגד מערכת הביטחון אשר ממשיכה לקיים "גוף שלזו נשמתו ניטל ממנו". אמירות הוועדה כי הנח"ל הפך מיושן ובלתי-רלוונטי לדרישות החברתיות והלאומיות, שיקפו את התפיסה כי ההתיישבות העובדת הגיעה לסוף דרכה. הוועדה גם קבעה כי הנח"ל הוא מערכת בזבזנית שמערך ההסברה שלה הוא מעין תעמולה ל"שירות צבאי קל וייחודי הכולל בנות", ותעמולה זו גורמת לירידה משמעותית באיכות המתגייסים לחטיבת הנח"ל. כוונת הדברים הייתה לפעילות יחידת ההסברה של אגף הנוער והנח"ל ולניסיונות לגייס גרעינים שלא מתוך תנועות הנוער.

הוועדה המליצה שחטיבת הנח"ל תהיה לחטיבת חי"ר רגילה. יש לאפשר אלאה מבין בוגרי תנועות הנוער אשר רוצים להמשיך לחיות במסגרת שיתופית, לדחות בשנה את השירות הצבאי. בשנה הזו הם יתארגנו ויתגבשו לגרעין, וגרעין זה ימשיך לפעול לאחר שירות צבאי רצוף ביחידות הצבא. תנועות הנוער יצטרכו לבנות שדרת הדרכה חלופית לחניכיהן, וייתכן שרשויות הצבא יאפשרו למספר קטן של חברי גרעין המשרתים בצבא להשתחרר לצורכי הדרכה. למסקנות צורפה חוות דעתו של חבר הכנסת שאול יהלום, אשר טען כי ביטול מסגרת הנח"ל יפגע אנושות בתנועות הנוער, כיוון שמסגרת זו מאפשרת הגשמה ומימוש של הרעיונות אשר תנועות הנוער חינוכו להם. לדברי יהלום, יש להגדיר מחדש את המשימות של גרעיני הנח"ל (ההתיישבות היא רק חלק מהן) ולשלב את המשימות החדשות באתגרים החינוכיים והחברתיים העומדים בפני המדינה.

במכתב שליווה את מסקנות הוועדה כתב חבר הכנסת אורי אור, יושב-ראש ועדת החוץ והביטחון, כי בפני ישראל עומדות עדיין משימות חברתיות חשובות: קליטת עלייה, חינוך, סיוע לאוכלוסיות חלשות. אור טען כי על צה"ל להמשיך להשתתף במילוי המשימות האלו, אך לא לעשות זאת במסגרת הנח"ל. לדבריו, הנח"ל סיים את תפקידו ההיסטורי בתרומה להתיישבות. חטיבת הנח"ל צריכה להיות חטיבת חי"ר לכל דבר המהווה חלק ממערך החי"ר בצה"ל, ועל הנח"ל להפסיק לעסוק במשימות שאינן צבאיות (א"צ 289/2010-32).

ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין לא קיבל את המלצת ועדת המשנה לפרק את הנח"ל. יש לזכור כי באותה התקופה פעלו עדיין במשרד הביטחון

דמויות בעלות משקל מההתיישבות העובדת דוגמת נח כנרת, יועצו של רבין לענייני התיישבות. כמו כן מסגרת הנח"ל כללה תוכניות שירות נוספות דוגמת ישיבות ההסדר, ואפשר לשער שמערכת הביטחון ביקשה להימנע מההשלכות הרחבות יותר הכרוכות בביטול הנח"ל. בהנחיית רבין הוקמה ביולי 1995 ועדה שכללה נציגים של הצבא ושל אגף הנוער והנח"ל, כמו גם את מזכ"ל הנוער העובד והלומד עובד צור ואת ראש המועצה האזורית שער הנגב שי חרמש. חברי הוועדה התבקשו להמליץ לרבין על תשובה נאותה של מערכת הביטחון לוועדת המשנה של הכנסת. לפי כתב המינוי, הוועדה התבקשה לעסוק בייעוד הנח"ל ובתפקידי, לדון במשימות הלאומיות (בהווה ובעתיד) בתחומי ההתיישבות, החינוך, קליטת העלייה והסיוע לאוכלוסיות חלשות ולבחון את שמירת הגרעינים של תנועות הנוער במהלך השירות הצבאי, את מסלולי השירות בנח"ל ואת המסגרת הפיקודית והארגונית של פיקוד הנח"ל (אנגלוביץ', 2009). הוועדה לא סיימה את עבודתה, אך מסגרת הנח"ל לא בוטלה. עם זאת, היה ברור כי על מנת להמשיך לקיים את המסגרת יש "להמציא את הנח"ל מחדש".

שנה לאחר מכן נקבע בדוח מבקר המדינה (דוח שנתי 47) כי הנח"ל אינו ממלא עוד את ייעודו ואינו ממצה את יכולותיו. לפי דוח המבקר, ההשתלבות בהיאחזויות פוגעת במוטיבציה ובכושר הגופני של הלוחמים ואינה תורמת דבר להכשרתם החקלאית או לביטחון המדינה. לכך נוספו דבריהם של מפקדי חטיבות בצבא, כמו גם של הרמטכ"ל אמנון ליפקין-שחק (הלה ביקר בפיקוד הנח"ל במרץ 1996), אשר טענו כי הנח"ל אינו ממלא את ייעודו המקורי - התיישבות. אם הצבא רואה חשיבות במילוי משימות לאומיות דוגמת קליטת עלייה, נכתב בדוח מבקר המדינה, יש להקים לשם כך מסגרות ארגוניות מתאימות ולא דווקא לפעול במסגרת הנח"ל.

עדכון ושינוי דרך

התפתחויות שחלו בחברה הישראלית ובקרב בני הנוער שנים רבות לפני המשבר בשנות התשעים, גרמו להפחתת העניין אשר בני הנוער גילו בהגשמה בדרך של התיישבות חקלאית בקיבוצים. התפתחויות אלו חייבו את תנועות הנוער לבחון מחדש את תוכני החינוך התנועתי ולפתח כיווני הגשמה חדשים. התנועות נדרשו להציג לבוגריהן מסלולי שירות ואתגרים אשר מתאימים להלכי הרוח של החברה והתקופה (אבן, 2014). במועצות של תנועות הנוער תהו מה אפשר לעשות לנוכח השינויים הכלכליים והחברתיים במדינה. שינויים אלה כללו למשל "התבגרות מאוחרת" של בני נוער הגורמת לדחיית החלטותיהם באשר לעתידם, או את הגברת

הלחץ של הורים על ילדיהם המתבגרים להתפתח אישית ומקצועית. תנועות הנוער הבינו כי עליהן להציע יעדים אטרקטיביים לבני הנוער. התנועות ויתרו בקושי רב על התפיסה כי הגשמה מתבטאת אך ורק בהשתלבות בקיבוץ, מסגרת המייצגת שיתוף וחברה צודקת ושוויונית, והעלו את האפשרות ליישמה בדרך של תרומה חברתית ולאומית (כמו למשל פעילות בעיירות פיתוח). החלוציות לא נתפסה עוד רק כהתיישבות חקלאית, אלא כעשייה למען הקהילה המתמקדת בסיוע בנושאי חינוך ורווחה ובטיפול מעורבות חברתית ומנהיגות מקומית (אבן, 2014; ארכיון התק"ם, חטיבה 8; האוספטר, 1989). כמו בעבר תנועות הנוער היו מוכנות אפוא יותר מן הגופים האחרים להגדרה חדשה של תפקידן בחברה. לצוות הבדיקה של התק"ם הוגש מסמך מגובש של תנועות הנוער הטוען בין השאר כי התנועה הקיבוצית ראתה בהן מכשיר לגידולה, אך דרך זו חדלה להיות ישימה. תנועות הנוער חייבות לגבש "רעיון מאחד" חדש אשר יבטא את דרך החיים שהן שואפות אליה. הרעיון המאחד עיקרו עיצוב קהילה פלורליסטית, מחנכת ולומדת הממקמת את האדם ושאיפותיו במרכז ההווה. באמצעות הרעיון המאחד תנועות הנוער שאפו להשיב לעצמן את היכולת להשפיע על החברה הישראלית (ארכיון התק"ם, חטיבה 4). מתן האפשרות לחניכים לבחור בדרך החיים הרצויה להם (אימוץ רעיון זה יהיה בעתיד הבסיס למסגרת חוות הכשרה), מהלך אשר הנהגת הנוער העובד והלומד הובילה, אפשר בנייה של מסלול שירות צבאי ושל אופק הגשמה חדש. על יישומו של הרעיון המאחד הזה ייאבקו מעתה ואילך הנהגות התנועות.

במהלך שנות השמונים ואף לפני כן יצאו גרעינים של הצופים ושל הנוער העובד והלומד לפעילות ביישוב מעלות ובעיירות פיתוח אחרות במקום להגשמה בקיבוצים. בהמשך גם גרעינים מבני עקיבא הצטרפו לפעילות במעלות, בירוחם, בבית שאן, בקריית מלאכי ובתל מונד (במחנה נח"ל, ינואר 1983). בשנת 1981 החל הנוער העובד והלומד ביוזמה חדשה: "חוות הכשרה". יוזמה זו הייתה לפרק מרכזי במסלול של גרעיני הנח"ל לאחר הפסקת התמיכה של התנועות המיישבות בגרעינים של תנועות הנוער. בריאיון שנערך עימו בינואר 2018, אמר פסח האוספטר כי "חוות ההכשרה נועדה לבנות את גרעיני התנועה ככוח שיהיה מוכן לקבל על עצמו משימות תנועתיות ולאומיות כדרך חיים". גיוס הגרעין לצבא נדחה בשנה, ולחברי הגרעין התאפשר להתנסות בדרך חיים שיתופית המסייעת להם לקבל החלטות באשר לעתידם. במהלך השנה הזו עסקו חברי הגרעין בעבודות לאחזקת הגרעין עצמו ובעבודה קהילתית, בעיקר הדרכה בקיני התנועה. הגרעין הראשון התמקם בחיפה. חבריו עבדו למחייתם בקיבוץ יגור ועסקו בהדרכה בתנועה (במחנה נח"ל, מרץ 1981 ויוני-יולי 1983).

בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים החלו לקום "תנועות בוגרים" וקיבוצים עירוניים. אלה ראו את עתידם בעבודה קהילתית חינוכית, ופעילותם ביטאה את יעדי ההגשמה החדשים של בוגרי התנועות.

משימות לאומיות

לאחר שהתנועות המיישבות חדלו לתמוך בגרעיני הנח"ל, הם נותרו ללא גב שיבטיח עתודות הדרכה ואת התנאים הנדרשים לגיבושם. מסגרת הנח"ל נותרה התשתית היחידה והמפתח להבטחת המשך קיומן של תנועות הנוער ודרכן הרעיונית. בתנועות הנוער הבינו כי הנח"ל הוא המסגרת היחידה אשר משאביה וכליה מאפשרים להעביר מסרים תנועתיים לצעירים ולצעירות שסיימו את לימודיהם התיכוניים, ליישם את המסרים האלה ולהבטיח עתודות הדרכה. הנח"ל חדל להיות אמצעי לשימור הגרעינים בתקופת השירות הצבאי, והשירות בנח"ל היה למטרה בפני עצמה והוגדר כיעד להגשמה. תנועות הנוער החלו לפעול יחד עם אגף הנוער והנח"ל לבנייתו של מסלול ייחודי אשר תואם את צורכיהם של חברי הגרעינים ועומד בדרישות הגורמים הצבאיים. באותה העת כ-20 אחוזים מהחיילים בחטיבת הנח"ל היו חברי גרעינים. דרכם החדשה של חברי הגרעינים בנח"ל התבססה על שירות צבאי מקצועי, מאתגר ומספק ועל פרק משימה (השירות האזרחי) המבטיח גיבוש חברתי ומחויבות לדרכה של התנועה. "פרק המשימה", נכתב במסמך של תנועת בית"ר, "היווה עבורנו את גולת הכותרת של המסלול הנח"לאי" (א"צ 30-152/2005). המסלול החדש כלל דחייה בשנה של השירות הצבאי לצורך גיבוש גרעין תנועתי (בדרך כלל במסגרת חוות הכשרה שהתקבלו אליה רק בוגרי התנועה אשר התחייבו לשרת בנח"ל), לאחר מכן פרק צבאי רצוף של כשנה וחצי, פרק של מילוי משימות לאומיות במשך שנה, ולאחריו כשמונה חודשים של משימות צבאיות (בט"ש) עבור הלוחמים.

הקצאת פרקי זמן בשירות לפעילות אזרחית אפשרה מאז הקמתו של הנח"ל את השימוש באנשיו לביצוע מטלות ממלכתיות. בשנות החמישים עסקו חברי גרעינים בביעור הבערות ונשלחו לסייע בעיירות הפיתוח. אחרי מלחמת ששת הימים מסגרת הנח"ל אפשרה לשלב מתנדבים מחוץ לארץ בגרעינים שהיו במאחזים. בראשית שנות השבעים ההנהגות של הצופים, הנוער העובד והלומד ותנועות נוער נוספות החלו לפעול להגדרת העבודה החינוכית וההדרכתית של בוגריהן בשנת השירות שלהם בעיירות פיתוח כחלק ממסלול השירות בנח"ל. במרוצת השנים נעשו ניסיונות לגבש גרעיני "נח"ל תעשייתי" בעקבות פניות של הסתדרות הפועל המזרחי, תנועת הנוער של העובד הדתי, מרכז הקואופרציה וגופים נוספים.

פניות אלו התמקדו בפעילות באזורים עירוניים בגדה המערבית וברמת הגולן (א"צ 62-1687/1985). חברי גרעינים גם נשלחו להקים מסגרות נח"ל במדינות אפריקה. הכיוונים החדשים שתנועות הנוער חתרו אליהם בשנות התשעים, תאמו אפוא את מורשתו של הנח"ל: חיל קרבי שחייליו עוסקים גם בפעילות אזרחית. בספטמבר 1996 מינה שר הביטחון יצחק מרדכי ועדה לבחינת נושא הנח"ל. יושב-ראש הוועדה היה האלוף במילואים עמוס ירון, וחברים נוספים בה היו נציגים של תנועות הנוער ושל אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון. המלצות הוועדה כללו שינוי מבני ותוכני בפרקים האזרחיים של שירות גרעיני תנועות הנוער. ההמלצות עובדו בפיקוד הנח"ל ורוכזו במסמך שכותרתו "יעדים בירוק". במסמך זה נקבע כי פרקי המשימה האזרחיים של גרעיני הנח"ל יתבצעו בהאחזות צבאיות וקהילתיות, באתרי קרוואנים, בעיירות פיתוח, בקיבוצים ובמקומות נוספים. הנח"ל הוגדר כגוף שייעודו הוא להיות גשר בין הקהילה לבין הצבא: עליו לעסוק בכל האתגרים העומדים בפני הצבא, לטפח את המוטיבציה של בני הנוער לגיוס משמעותי (שירות קרבי, יציאה לקורס קצינים ונכונות לשרת במילואים), לפעול לקירוב עולים חדשים לשירות בצה"ל ולחזק את תפיסת מקומה החשוב של השליחות הלאומית בחיי הפרט (א"צ 32-289/2010).

מאבקים ארגוניים

ב-1997 פורק פיקוד הנח"ל, וסמכויותיו הועברו למרכז נח"ל שבמפקדת קצין חינוך ראשי. במשרד הביטחון מונתה ועדה בראשות רב-אלוף במילואים משה לוי לגיבוש מדיניות המשרד בנושא הנח"ל ולהגדרת תפקידו של אגף הנוער והנח"ל. הוועדה כללה נציגים של תנועות הנוער ושל גופים אחרים המעורבים בפעילות הנח"ל, והיא הגדירה מגוון רחב של משימות חינוכיות בעלות חשיבות ממלכתית: יצירת מנהיגות בקהילה, קליטת עלייה, גיבוש נוער חלש ועידודו להתגייס לשירות קרבי בצה"ל והדרכה בשכבות בוגרות של תנועות הנוער. עבודת הוועדה הזו וחלוקת הסמכויות החדשה בנושא הנח"ל הובילו לכך שבאוגוסט 1998 קבע משרד הביטחון כי הסמכות לאשר אילו מן המשימות הלאומיות יוטלו על הגרעינים נתונה בידי אגף הנוער והנח"ל בשיתוף עם משרד החינוך, הרשויות המקומיות ומרכז נח"ל שבמפקדת קצין חינוך ראשי (א"צ 111-152/2005, א"צ 32-289/2010).

הסכמות אלו בין הצבא לתנועות הנוער נבעו בין השאר מן העובדה שבסוף שנות התשעים חלה ירידה במוטיבציה של בני נוער להתגייס לשירות קרבי. הצבא הכיר בחשיבות החינוך לטיפוח המוטיבציה לשרת בצה"ל. הוא גם הכיר

בכך שארגוני נוער (כמו למשל נוער מד"א ונוער הפעיל במתנ"סים) ובעיקר תנועות הנוער הם האמצעי הטוב ביותר לעידוד הגיוס. בדוח ועדת ירון נכתב בהקשר הזה ש"צה"ל חייב להבין כי בנפשו הדבר, וזאת חובתו לבניין הכוח ולא מס לחברה". הוועדה קבעה כי אם צה"ל מבקש לשמר את היותו "צבא העם" ומחויב להמשיך לבסס את יכולותיו ועוצמתו, "אזי מחובתו לטפח את אחד המרכיבים החשובים ביותר בביטחון הלאומי - הנוער במדינת ישראל" (א"צ 32-289/2010).

מנקודת ראותן של תנועות הנוער ההסדר החדש אפשר להן להשיג את התנאים הדרושים להמשך קיומו של מערך ההדרכה: הטמעת דרכן החינוכית הייחודית בקרב החניכים וחיזוק המחויבות של בוגריהן לדרכן. חברי הגרעינים מילאו את דרישות הצבא מבחינת משך השירות ואופיו בפרק הצבאי של שירותם, פעלו באמצעות הסכם דחיית השירות לגיבוש הגרעין במסגרת מתאימה כחוות הכשרה או שנת שירות והתמקדו בגרעין השיתופי הכולל בנים ובנות במילוי משימות לאומיות ובהדרכת שכבות בוגרות של תנועות הנוער.

במאי 1997 הוגשה תשובת מערכת הביטחון לדוח מבקר המדינה (דוח שנתי 47), תשובה המסכמת את יישום השינויים המבניים והתוכניים בנושא פעילות הנח"ל. מהתשובה עולה כי הנח"ל אכן המציא את עצמו מחדש, שכן הוא פועל מתוקף תיקון מס' 2 לחוק שירות בטחון, התשמ"ו-1986. תיקון זה הוסיף תכנים חלוציים חדשים לפעילות הנח"ל, וזאת בהתאם למדיניות שר הביטחון ותוך כדי שמירה על שלמות הגרעינים.

בעשור הבא חלה עלייה מתמדת במספר גרעיני תנועות הנוער שהתגייסו לנח"ל. בשנה הראשונה לאחר השינויים התגייסו לנח"ל 17 גרעינים - שמונה מן הנוער העובד והלומד והאחרים מתנועות השומר הצעיר, הצופים, בית"ר, בני עקיבא, המחנות העולים והתק"ם. הגרעינים הופנו להיאחזויות משקיות וקהילתיות בשכונת קריית משה ברחובות, באתר הקרוואנים חצרות יוסף, בערים תל-אביב, נתניה ולוד ובשלושה קיבוצים. אף שבשלב של יישום התוכנית החדשה נותרו עדיין אי-בהירויות רבות בנושאים דוגמת מימון, דיור ותחבורה, המתכונת החדשה של פעילות הנח"ל התקבלה והחלה לפעול.

בד בבד עם הניסיון להטמיע את התוכנית החדשה נפתחה חזית קשה ועיקשת נגדה. הקריאה לביטול מוחלט של שירות גרעיני תנועות הנוער במסגרת הייחודית של הנח"ל ביטאה מלחמת חורמה נגד תנועות הנוער החלוציות, שכן אלו נתפסו עדיין כמוזוהות עם ההתיישבות העובדת והשמאל. מפקדת קצין חינוך ראשי פעלה נחרצות לביטול הסמכויות של תנועות הנוער, ובשיתוף אגף הנוער

והנח"ל שבמשרד הביטחון החלה להגדיר את תוכני העבודה בפרק המשימות הלאומיות (א"צ 111-152/2005). בספטמבר 2000 נפגש הרמטכ"ל שאול מופז עם נציגי תנועות הנוער והבהיר להם כי כמפקד הצבא הוא אינו מקבל כל תכתיב מגוף אזרחי כלשהו. הרמטכ"ל יעץ לנציגי התנועות לא לעורר מהומות בנושא של הגדרת המשימות הלאומיות והבטיח להם כי הצעותיהם יישמעו וייבחנו (א"צ 351-890/2003). המאבק נמשך במהלך כל העשור הראשון של שנות האלפיים, והוא כלל את הדרישה לבטל את שירותם של בני הגרעינים בגדוד 50 ובגדוד קרקל ולפזרם בין חטיבות הצבא.

בשנת 2000 אוחד מרכז נוער ונח"ל העצמאי שבמפקדת קצין חינוך ראשי עם יחידת המורות החיילות ועם הגדנ"ע במערך מג"ן. לנוכח השינויים הארגוניים הללו קבעה מפקדת קצין חינוך ראשי כי בידיה הסמכות לקבוע את המשימות הלאומיות שגרעיני התנועות יישלחו אליהן, וכי מפקדת קצין חינוך ראשי היא הגוף הפיקודי והחינוכי הבלעדי אשר פועל למימוש יעדי צבא העם במדינה יהודית דמוקרטית. דומה כי צעדיה של מפקדת קצין חינוך ראשי בפיקודו של תא"ל אלעזר שטרן לא נבעו רק מרצונה לשפר את היעילות הארגונית בהפעלת מערך המשימות הלאומיות, אלא גם מתוך תפיסה השוללת את עצם המשך קיומו של הנח"ל ומבקשת לבטלו כליל.

באותה העת החלה באגף התכנון של הצבא עבודת מטה לקראת שינוי סעיפים בחוק שירות הביטחון שיביאו לביטול מסלול הנח"ל (א"צ 361-151/2004). במסמך "עתיד הנח"ל" מיוני 2002 קבע אל"מ עופר אופיר, מפקד המערך החדש, כי טעות היא לחשוב שתנועות הנוער הן מטרת קיומו של הנח"ל. לפי אופיר, הנח"ל אינו מהווה מטרה בפני עצמה: בדומה לכל גוף אחר בצבא הוא נועד לשרת את מטרות צה"ל. הוא הוסיף כי תנועות הנוער הן רכיב בחינוך הבלתי-פורמלי במדינה, תחום שאינו חלק מייעודו של הצבא. יתרה מזאת, לתנועות הנוער יש סדר יום ומטרות פוליטיות. המחויבות הראשונית שלהן היא לאנשיהן, ולא לצבא או ליישובים אשר הן פועלות בהם. חברי הגרעינים חסרי הכשרה מספקת לביצוע משימותיהם, ופרק המשימות הוא בזבזני ומיותר. גרעיני תנועות הנוער המתגייסים לנח"ל הם בגדר גיוס אליטיסטי שהצבא אינו מנצל כראוי, ולעיתים קרובות אף משתמטים מהשירות הקרבי והפיקודי לאחר פרק המשימות (אנגלוביץ', 2009).

הפעולות של מפקדת קצין חינוך ראשי עמדו בניגוד לסעיפי חוק שירות הביטחון העוסקים בנח"ל. בתגובה לכך פעלו הנהגות תנועות הנוער ואגף הנוער והנח"ל להבהרה מחודשת של היחסים בין הדרג הצבאי לדרג המדיני בנושא

הנח"ל. ב-27 במאי 2002 כתב שר הביטחון בנימין בן אליעזר מכתב חריף לרמטכ"ל והודיע לו כי לפי החוק, הסוגיות בנושא הנח"ל אינן נתונות להכרעת הדרג הצבאי. שר הביטחון הדגיש כי הוא רואה חשיבות גדולה מאוד לקיום הנח"ל ולביצוע משימות לאומיות באמצעותו, ובהתאם לכך הורה כי אין לקיים עבודת מטה בנושא "עתיד הנח"ל" שאחת החלופות הנבחנות בה היא ביטול קיומו של הנח"ל במסגרת הצבא (א"צ 347-151/2004). אולם עבודת המטה בצבא לא פסקה. באוגוסט של אותה השנה כתבו נציגים של תנועות הנוער ומרכז אגף המשימות בתנועה הקיבוצית מסמך מפורט לשר הביטחון שכותרתו "מכשולים בדרכו של הנח"ל המביאים לפירוקו". המסמך התריע על הפגיעה המתמשכת במבנה הנח"ל בפרקיו האזרחיים, בזהותו ובסמליו (שם). בנובמבר של אותה השנה אושרו פקודות הנח"ל במסמך מחייב שחתמו עליו ראש אכ"א האלוף גיל רגב וראש אגף הנוער והנח"ל בילו מישורי.

ב-24 בנובמבר 2005 התפרסם כי הרמטכ"ל דן חלוץ שוקל לבטל את הסדר גרעיני הנח"ל, כיוון שהסדר זה אינו מתאים לצה"ל. דברים אלה ביטאו את יוזמתו של האלוף אלעזר שטרן, ראש אגף משאבי אנוש ולשעבר קצין חינוך ראשי, לפזר את גרעיני הנח"ל בין חטיבות צה"ל ולבטל את שירותם במסגרת גדוד 50 של חטיבת הנח"ל. ב-9 בפברואר 2006 טען האלוף שטרן כי עידן המסגרות הנפרדות בצבא הסתיים, ושיבוץ של המתגייסים ייעשה אך ורק בהתאם לצורכי הצבא (א"צ 315-195/2011). שטרן טען כנגד תנועות הנוער והתנועה הקיבוצית כי הדרך החדשה של הפניית גרעיני הנח"ל למשימות הלאומיות נגועה בצביעות: "מבחינתם להגיע לירוחם אחרי השירות הצבאי ולהסתכל על התושבים מלמעלה למטה כמי שבאים מהמרכז לעזור להם זה בסדר, אבל להצטרף כמחלקה איכותית לגדוד הנדסה שרובו מורכב מיוצאי הפריפריה הם לא מוכנים? אני מציע להם כור היתוך אמיתי בתוך הצבא כשווים בין שווים. למה שהם יהיו בגדוד נפרד?" (ידיעות אחרונות, יוני 2006). בספרו **משא כומתה** ציין שטרן (2009) את מניעיו לפעול לפירוק הנח"ל. מי שמרכיב את הנח"ל כיום, טען שטרן בספר, היא בעיקר תנועת הנוער העובד והלומד. תנועה זו העמידה את עצמה בבחירות הכלליות לכנסת לרשות תנועת "עם אחד", והיא מקורבת לשר עמיר פרץ. יתרה מזאת, הוסיף שטרן, מסלול הנח"ל הוא "מסלול עוקף שירות צבאי" ופתח למשתמטים (שטרן, 2009, עמ' 235-238). לעומת זאת בחליפת מכתבים אשר התקיימה בנושא הנח"ל בין הדרג הצבאי לדרג המדיני נכללה חוות דעת של אל"מ רוני נומה, מפקד חטיבת הנח"ל, ולפיה רצף השירות של חברי הגרעינים בחטיבת הנח"ל הוא אפקטיבי ונכון, ופיזור הגרעינים מחוץ לגדוד 50

יפגע בתפקוד של החטיבה כולה ושל הגרעינים כאחד. מפקד החטיבה אף ציין את ההשפעה החיובית של רוח גדוד 50 על החטיבה.

הניסיון הזה לפרק את מסגרת הנח"ל הסתיים כקודמו. ב-15 במאי 2006 ראש האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון (שמו החדש של אגף הנוער והנח"ל), האלוף במילואים אביגדור קהלני, חזר וקבע שעמדת המשרד היא כי סעיף 22 בחוק שירות בטחון, התשמ"ו-1986, סעיף המטיל על צה"ל את החובה לשמור על שלמות גרעיני התנועות בתקופת שירותם הצבאי - הוא הקובע. הנח"ל, כתב קהלני לשטרן, הוא החוליה אשר אמורה לשמור על גרעיני התנועות עד ליציאתם לחיי הגשמה בחברה הישראלית לאחר שחרורם (אנגלוביץ', 2009). בנובמבר 2006 הודיע ראש מטה שר הביטחון לסגן הרמטכ"ל, האלוף משה קפלינסקי, כי כל החלטה או פעולה בנושא פירוק הנח"ל מחייבת אישור מוקדם של שר הביטחון.

בשנת 2005, ולאחר מכן בשנת 2009, הוגשה הצעת חוק לתיקון סעיפים 21 ו-22 בחוק שירות הביטחון. ההצעה נועדה לעגן בחוק את היותו של הנח"ל גוף אשר נועד לבצע משימות לאומיות-ביטחוניות במסגרת שירות הביטחון. אחת המטרות של הצעת החוק הייתה להפסיק את זיהויו של הנח"ל עם דרך העבר של הגשמה בהתיישבות חקלאית. דברי ההסבר להצעת החוק מבשרים כי אף שהנח"ל שינה את דרכו, לא השתנה תפקידו כגוף המסייע להנחיל חינוך אזרחי ערכי:

מסלול הנוער החלוצי הלוחם (להלן - הנח"ל) הוקם עם קום המדינה כמסלול צבאי המשלב משימות אזרחיות. מסלול הנח"ל לבש ופשט צורות במהלך שנות קיומו עד למתכונתו הנוכחית. אם בעבר היו מרבית גרעיני הנח"ל מיועדים להכשרה חקלאית, לביצוע עבודות חקלאיות ולהגשמה בהתיישבות העובדת, הרי שמזה כשני עשורים עבר מרכז הכובד של גרעיני הנח"ל להכשרה חינוכית חברתית, לביצוע משימות לאומיות-ביטחוניות במוסדות חינוך פורמלי ובלתי פורמלי, ביישובי פריפריה ובשכונות מצוקה, לשם חיזוק קבוצות אוכלוסיה והגברת המוטיבציה לשירות בצה"ל ולהגשמה בקהילה [...] יודגש כי המשימה הביטחונית-לאומית כוללת בתוכה את מרכיב ההכשרה הדרוש להגשמת ייעודו של הנח"ל: בניית קבוצות חברתיות מגובשות המגשימות, גם לאחר השירות הצבאי, אורח חיים התורם לביטחונה ולחוסנה של המדינה והחברה בישראל. (חוק שירות בטחון, התש"ט-1949)

סיכום

בעשורים האחרונים, לרבות בימינו אלה, שבה ועולה סוגיית הצורך בפירוק הנח"ל. ההחלטות בדיונים בסוגיה זו נגזרות מצרכים נקודתיים: עמדות פוליטיות של המעורבים בדיון, צרכים פוליטיים, מאבקי כוחות. עד היום לא נדונה השאלה אם כל עוד מתקיים שירות חובה בצה"ל, הצבא צריך (ואולי חייב) להמשיך להבטיח את מילוי המשימה שהמדינה קיבלה על עצמה - לסייע לתנועות הנוער בהגשמת שליחותן החינוכית בחברה בישראל.

מאז הקמתן החזיקו כל תנועות הנוער במחויבותן להנחיל לחניכיהן את ערכי היסוד של החברה בישראל ולהגשים את הערכים האלה בדרך החיים של בוגריהן גם לאחר סיום השירות הצבאי. יכולתן של תנועות הנוער להתקיים תלויה בתמיכתם של גופים ממלכתיים, ותקופת השירות הצבאי היא צומת חיוני ומשמעותי בהקשר הזה. תנועות הנוער עמדו על חשיבות התמיכה בבוגריהן בתקופה זו כבר עם הקמתו של צה"ל, ובעזרת ראש הממשלה דוד בן גוריון הוקם הנח"ל ואף נכנס לספר החוקים של מדינת ישראל. "הנח"ל הוא צוואתו של מייסד המדינה", חוזרות וטוענות ההנהגות של תנועות הנוער בגילויי הדעת שהן מפרסמות בכל משבר מחודש בסוגיית חיסול הנח"ל. ייעודו של הנח"ל ומסלול שירותם של גרעיני תנועות הנוער במסגרת הנח"ל השתנו מן היסוד עם השנים. חלוקה לא יעילה בין הפרקים הצבאיים לפרקים האזרחיים בשירות הוחלפה בחלוקה בין מסלול שירות צבאי משמעותי ורצוף לבין פרק אזרחי אשר אינו מתאפיין עוד בהגשמה בהתיישבות, אלא בפעילות קהילתית חינוכית המתמקדת בטיפוח המוטיבציה לשרת בצה"ל על כל זרועותיו. החינוכיות (הן בהיבט הרעיוני, הן בהיבט המעשי) של שמירה על גרעיני התנועות במהלך השירות הצבאי לא השתנתה. בשנת 2007 כתבו הנהגות התנועות במכתב משותף לאגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון כי פירוק הנח"ל פירושו חיסול המחויבות החלוצית של צה"ל לחברה הישראלית. לדבריהן, פירוק הנח"ל פירושו התכחשות למטרות הערכיות והציוניות של צה"ל ושל המדינה.

כתיבת הפרקים בהיסטוריה של הנח"ל ממשיכה להיגזר ממשקלם החברתי והפוליטי של הגופים המעורבים בכל אחד מצומתי ההכרעה של גורל הנח"ל. במרץ 2004 נערך יום עיון בנושא הנח"ל בהשתתפות נציגי תנועות הנוער, הצבא, משרד הביטחון ומשרד החינוך. ביום העיון הזה נבחנה שוב ההיסטוריה המורכבת של מקום הנח"ל בצבא לנוכח השינויים שהתחוללו במדינת ישראל. אל"מ זאב שרונ, מפקד מערך מג"ן במפקדת קצין חינוך ראשי, אמר שם כי ייתכן

שבעוד כמה שנים צה"ל לא יהיה יותר צבא העם, ולכן עליו לבנות את עצמו בצורה נכונה (א"צ 32-289/2010). דומני כי אמירה נועזת זו רלוונטית לתנועות הנוער דווקא, ואלו יידרשו בעתיד להמציא את עצמן מחדש. וביתניים בשנת 2008, ביום העצמאות ה-60 למדינת ישראל, הוענק פרס ישראל לתנועות הנוער ולמועצת תנועות הנוער על תרומתן רבת השנים לחברה ולמדינה.

מקורות

אבן, נ' (2014). לחנך ל'ערכים' ולא ל'צורות': המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער. רמת אפעל: מועצת תנועות הנוער.

אנגלוביץ, י' (עורך) (2009). תולדות הנח"ל: ראשי פרקים. תל-אביב: משרד הביטחון, אגף הנוער והנח"ל.

האוספטר, פ' (1989). חוות הכשרה: החלום והאתגר. תל-אביב: הנוער העובד והלומד, מרכז ההדרכה.

חוק שירות בטחון, התש"ט-1949. כ"א באלול תש"ט, 15 בספטמבר 1949. נדלה מתוך אתר הכנסת: https://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns1_defense.pdf

פז, ש' (2016). פנינו אל השמש העולה: חניכי תנועות הנוער החלוציות ובוגריהן בני הדור השני 1947-1967. ירושלים: מוסד ביאליק; שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.

קורן, ד' (1997). הנח"ל: צבא עם ערך מוסף. תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור; רמת אפעל: יד טבנקין.

קרן, ש' (1991). בין השיבולים והחרב: תנועות הנוער והקמת הנח"ל. תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.

שטרן, א' (2009). משא כומתה: ניווטים בגובה העיניים. תל-אביב: משכל.

ארכיונים

ארכיון התק"ם, יד טבנקין, חטיבה 8, מכל 4, תיק 3

ארכיון התק"ם, יד טבנקין, חטיבה 4, מכל 304, תיק 11

ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (א"צ)